

УДК 658.286

Т. Ф. Демченко

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

У статті наведений короткий аналіз та основні етапи формування цивільного захисту населення від надзвичайних ситуацій. Основний принцип ЦЗ – це підготовка населення до можливих небезпек та їх ліквідація. ЦЗ спрямований на захист населення, зменшення матеріальних витрат і недопущення шкоди об'єктам, матеріальним і культурним цінностям.

В статті приведено короткий аналіз і основні етапи формування громадянської оборони населення від надзвичайних ситуацій. Основний принцип ГО – це підготовка населення к можливим небезпекам і їх ліквідація. ГО направлена на захист населення, зменшення матеріальних витрат і недопущення шкоди об'єктам матеріальним і культурним цінностям.

The article is a short analysis and fundamental stages of civil protection in case of emergency. The basic principle is training people to potential hazards and eliminate them. Civil protection is aimed at protecting the population decrease material costs and prevent damage to the objects of material and cultural values.

Ключові слова: надзвичайні ситуації, техногенні небезпеки, цивільний захист.

Найважливішими складовими інтересів нашої держави є захист людини суспільства і держави в цілому від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та їх наслідків. Згідно із Законом України № 1859-15 від 24.06.2004 р. «Про правові засади цивільного захисту», вирішення основних проблем цивільного захисту (ЦЗ) населення і територій від надзвичайних ситуацій (НС) техногенного, природного й військового характеру в сучасності є одним із найважливіших завдань держави [1]. Та перш ніж запроваджувати будь-які напрямки діяльності ЦЗ, треба спиратися на певні історичні умови, які б дозволили простежити процес становлення ЦЗ від початку і до сьогодення.

Аналізуючи дане питання, із робіт як вітчизняних, так і закордонних вчених можна виділити чотири основні етапи формування системи захисту населення і територій від НС.

Слід звернути увагу, що вперше проблема захисту населення виникла на початку ХХ ст. у роки світової війни 1914–1918 рр., коли в ході воєнних операцій почали застосовувати бойову авіацію. Вона наносила удари по населених пунктах у тилу противника.

© Демченко Т. Ф., 2013

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Ця можливість і викликала необхідність щодо організації захисту великих міст від ударів з повітря. До заходів протиповітряної оборони, що здійснювалась військами, також почали залучати населення. У подальшому ця обставина і стала первинним тягачем створення системи місцевої протиповітряної оборони (МППО), яка спиралася на мирне населення міст.

У Радянському Союзі фундамент цивільної оборони – до 1961 р. вона називалася місцевою протиповітряною обороною (МППО) – почав закладатися в перші ж роки встановлення радянської влади. Перші заходи з МППО були здійснені в Петрограді в березні 1918 р. після першого повітряного бомбардування міста німецькою авіацією. До участі в заходах МППО в роки громадянської війни залучалися жителі інших великих міст, коли виникала загроза повітряних нальотів [2].

Беручи за основу досвід громадянської війни і зростання військового значення авіації, Радянський уряд з 1925 р. починає видавати низку постанов, спрямованих на створення і зміцнення протиповітряної оборони (ППО) країни. Так, наприклад, у 1926 р. Рада Праці й Оборони СРСР (РПО СРСР) уклала постанову, що зобов'язувала проведення заходів з протиповітряної оборони на залізницях у межах загрозової зони. Зокрема, при залізничних станціях повинні були будуватися пункти і створюватися спеціальні формування протиповітряного і протихімічного захисту. А 1927 р. була видана постанова «Про організацію повітряно-хімічної оборони території Союзу РСР» відповідно до якої, територія країни була розділена на прикордонну зону і тил. Усі міста стали іменуватися містами-пунктами ППО. Загальне керівництво заходами з ППО було покладено на Наркомат у військових і морських справах. Того ж року РПО СРСР доручив Наркомату у військових і морських справах створити спеціальні курси з підготовки керівних кадрів з повітряно-хімічної оборони для цивільних наркоматів. Такі курси були створені в Москві, Ленінграді, Баку, Києві та Мінську.

У затвердженому в 1928 р. Наркомом у військових і морських справах першому Положенні про протиповітряну оборону СРСР було записано, що призначенням ППО є захист Союзу РСР від повітряних нападів з використанням сил і засобів, що належать як військовому, так і цивільним відомствам і відповідним суспільним оборонним організаціям. Як наслідок, виникла необхідність організації навчання населення захисту від повітряного і хімічного нападу. Виконанням цього завдання займалися головним чином Осавіахім і Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (ССЧХ і ЧП), які охопили навчанням сотні тисяч активістів місцевої ППО [3].

Масова підготовка населення з ППО і протихімічного захисту дозволила створити до 1932 р. понад 3 тис. добровільних формувань МППО. Більше 3,5 млн осіб було забезпечено протигазами; для укриття населення в загрозовій зоні було підготовлено кілька тисяч бомбосховищ і газосховищ. Проводилися заходи щодо світломаскування міст і створення швидкодіючої системи оповіщення населення про загрозу нападу.

Таким чином, необхідні організаційні й матеріальні передумови для створення єдиної загальнодержавної системи місцевої ППО в країні до 1932 р., були створені. Проте, швидке зростання можливостей бойової авіації щодо нанесення ударів по об'єктах глибокого тилу потребувало подальшого удосконалення організації захисту населення і народного господарства.

4 жовтня 1932р. Рада Народних Комісарів видала і затвердила Положення про протиповітряну оборону СРСР, відповідно до якого загальносоюзна місцева протиповітряна оборона (МППО) була виділена в самостійну складову частину всієї сис-

---

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

теми ППО Радянської держави. Цю дату прийнято вважати початком існування все-союзної МППО, що в подальшому стала основою цивільної оборони (ЦО) СРСР [4].

Основними завданнями МППО були: попередження населення про загрозу нападу з повітря й оповіщення про відсутність загрози; маскування населених пунктів та об'єктів народного господарства від нападу з повітря (особливо світломаскування); ліквідація наслідків нападу з повітря (зокрема із застосуванням отруйних речовин); підготовка бомбосховищ і газосховищ для населення; організація першої медичної та лікарської допомоги потерпілим у результаті нападу з повітря; надання ветеринарної допомоги постраждалим тваринам; підтримка суспільного порядку і забезпечення дотримання режиму, встановленого органами влади і МППО в місцях загрози. Виконання всіх цих завдань передбачалося силами й засобами місцевих органів влади й об'єктів народного господарства. Безсумнівно, цим і визначалася назва системи протиповітряної оборони.

Слід звернути увагу, що саме ці завдання і визначали організаційну структуру МППО, загальне керівництво якої здійснювалося Наркоматом з військових та морських справ (з 1934 р. – Наркомат оборони СРСР), а в межах військових округів – їхнім командуванням.

Для вирішення завдань МППО організовувалися відповідні сили: військові частини МППО, що підпорядковувалися командуванню військових округів, і добровільні формування МППО: у міських районах – дільничні команди, на підприємствах – об'єктові команди, при домоуправліннях – групи самозахисту. Формування МППО створювалися з розрахунку: 15 осіб від 100 – 300 робітників і службовців – на підприємствах і в установах та від 200 – 500 осіб жителів – при домоуправліннях. Дільничні команди склалися з різних спеціальних формувань, а групи самозахисту, як правило, із шести підрозділів: медичного, аварійно-відбудовного, протипожежного захисту, охорони порядку і спостереження, дегазаційного й обслуговування об'єктів. Дільничні команди і групи самозахисту підпорядковувалися начальнику відділення міліції. Підготовка кадрів для МППО здійснювалася на спеціальних курсах МППО, а навчання населення – через мережу суспільних оборонних організацій.

З 1935 р. підготовка населення з ППО і протихімічного захисту здобуває ще більшого розмаху, зокрема були встановлені нормативи здачі на значок «Готовий до ППХО» (протиповітряної і протихімічної оборони). Підготовка населення удосконалювалася у складі добровільних формувань МППО [5]. Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 серпня 1935 р. підготовка населення до здачі нормативів на значок «Готовий до ППХО» і організація формувань МППО були оголошені завданнями Осавіахіму.

З метою удосконалення форм поширення санітарно-оборонних знань і навичок були введені нормативи комплексу «Готовий до санітарної оборони» (ГСО) – для дорослих і «Будь готовий до санітарної оборони» (БГСО) для школярів. Упровадження цих нормативів покладалося на комітети Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

20 червня 1937 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про місцеву (цивільну) протиповітряну оборону Москви, Ленінграда, Баку і Києва», яка стала важливою складовою на шляху зміцнення МППО. У ній зазначалась низка нових заходів для посилення місцевої ППО в зазначених містах, зокрема керівництво МППО було покладено на місцеві органи влади – Ради депутатів трудящих, а до складу виконкомів міських Рад цих міст були введені посади заступників голів виконкомів Рад депута-

---

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

тів трудящих з МППО. Тож за порівняно незначний час МППО країни перетворилася на ефективну систему захисту населення та об'єктів економіки від ударів супротивника з повітря.

До початку Великої Вітчизняної війни МППО була вже досить чіткою, організаційною, сучасною на той період системою і цілком готовою до виконання поставлених на неї завдань. У зв'язку з місцевим характером діяльності органів і сил МППО та необхідністю зосередити зусилля Наркомату оборони СРСР на підготовці Збройних Сил до війни, що наближалася до кордонів країни, постановою РНК СРСР від 7 жовтня 1940 р. керівництво МППО передали Наркомату внутрішніх справ СРСР, у складі якого створили Головне управління МППО. 22 червня 1941 р. усі штаби, служби і сили МППО були приведені в бойову готовність. Перші дні війни довели високу готовність й одночасно незначні недоліки системи, які в процесі швидко усувалися.

Важливу роль у мобілізації МППО на успішне вирішення завдань, що постали у зв'язку з нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз, зіграла постанова РНК СРСР від 2 липня 1941 р. «Про загальну обов'язкову підготовку населення до протиповітряної оборони» [6]. Відповідно до неї всі громадяни від 16 до 60 років повинні були володіти необхідними знаннями з МППО. Крім того, чоловіки від 16 до 60 років і жінки від 18 до 50 років зобов'язувалися входити в групи самозахисту. Виконуючи вимоги партії й уряду, Міністерство внутрішніх справ СРСР 3 липня 1941 р. затвердило Положення про групи самозахисту житлових будинків, установ і підприємств. Важливу роль в активізації МППО зіграла промова І. В. Сталіна 3 липня 1941 р., в якій вказувалося на необхідність негайно «... налагодити місцеву протиповітряну оборону» [7]. МППО в роки війни стрімко набирала силу. Чисельність її формувань перевищила 6 млн осіб; дільничні формування були реорганізовані в міські військові частини МППО, кількість інженерно-протихімічних військових частин значно зросло.

Сили МППО успішно справилися зі своїм завданням в роки війни. Вони ліквідували наслідки більше 30 тис. нальотів фашистської авіації, запобігли в містах понад 32 тис. серйозних аварій на об'єктах народного господарства, знешкодили понад 430 тис. авіабомб і майже 2,5 млн снарядів і мін. Зусиллями формувань і частин МППО було ліквідовано 90 тис. загорянь і пожеж. Отже, у взаємодії з частинами Збройних Сил МППО зробила в роки війни істотний внесок у справу захисту населення і народного господарства від нальотів фашистської авіації, у ряді випадків МППО брала участь у відбитті атак сухопутних частин супротивника на міста.

У післявоєнний період, опираючись на багатий досвід Великої Вітчизняної війни, МППО продовжувала удосконалюватися. Було введено в дію нове положення про місцеву ППО, в якому знайшов відображення весь позитивний досвід попередньої діяльності МППО. Були уточнені завдання й організаційна структура МППО.

У 1956 р. організацію МППО вирішили переглянути у зв'язку з появою в арсеналі збройних сил США ядерної зброї та швидким його нарощуванням. МППО назвали системою загальнодержавних заходів, здійснюваних з метою захисту населення від сучасних засобів ураження, створення умов, що забезпечують надійність роботи об'єктів народного господарства в умовах нападу з повітря, проведення рятувальних і невідкладних аварійно-відбудовних робіт. Хоча ядерна зброя не згадувалася, але основні зусилля системи були націлені на захист саме від неї. На МППО покладалася відповідальність за організацію підготовки населення країни до протиповітряного, протиатомного, протихімічного і протибактеріологічного

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

захисту. Начальником МППО став Міністр внутрішніх справ СРСР. Начальниками МППО в союзних і автономних республіках були міністри внутрішніх справ, загальне керівництво проведенням заходів МППО поклали на Ради міністрів союзних і автономних республік, а в областях, краях, містах і районах, у міністерствах і відомствах – на виконкоми Рад депутатів трудящих, міністерства і відомства [8]. Наймасовішими силами МППО стали формування республіканських, крайових, обласних і районних служб МППО – загони, бригади, команди тощо. У житлових масивах міст і селищ, як і раніше, передбачалося створення груп самозахисту.

Початок другого етапу ознаменувався тим, що у липні 1961 р. МППО перетворили на Цивільну оборону (ЦО) СРСР, яка стала складовою системи загальнодержавних оборонних заходів у мирний і воєнний часи з метою захисту населення і народного господарства країни від зброї масового ураження; проведення рятувальних та аварійно-відновлювальних робіт в районах ураження, можливих затоплень. Для організації вище зазначених робіт створюються Державна комісія Кабінету Міністрів СРСР з НС, комісії з надзвичайних ситуацій (КНС) при радміністрах союзних республік, виконкомах крайових, обласних і міських Рад народних депутатів.

Робота КНС організовувалася у взаємодії з органами ЦО, МВС, КДБ, військового командування й організаціями державного нагляду і контролю. Рішення КНС під час НС стали обов'язковими для виконання всіма організаціями та підприємствами, розташованими на відповідній території.

У 1970-80-х рр. штаби, частини і формування ЦО залучалися до боротьби з великими стихійними лихами, брали участь у розробці й організації профілактичних заходів, спрямованих на зменшення збитків при можливих стихійних лихах, аваріях, катастрофах. Але аварія 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС стала серйозним випробуванням як для населення України, так і для всієї системи захисту населення і територій від НС. Вона дала хороший урок, виявила недоліки й вузькі місця у готовності ЦО.

У 1991 р. стався розпад Радянського союзу і утворення нової незалежної України, що в подальшому вимагало нової цілісної політики у сфері безпеки життєдіяльності із визначенням досконалих механізмів її реалізації.

3 лютого 1993 р. прийняли Закон України № 2974-12 «Про цивільну оборону України», згідно з яким у країні створювалася державна система органів управління і засобів захисту населення від наслідків НС техногенного, природного й воєнного характеру [9].

28 жовтня 1996 р. Указом Президента України було розпочато нову сторінку в розвитку Цивільної оборони України – створено Міністерство України з питань НС і у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 1997 р. на МНС покладено координацію діяльності міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади з питань ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій, катастроф. У зв'язку з розширенням переліку завдань починається здійснювання відповідне організаційно-функціональне забезпечення, створення, реорганізація і переупорядкування інституцій, які пов'язані з попередженням і ліквідацією НС.

Враховуючи досвід попередніх років, з метою централізації міжвідомчих функцій управління, особливо при великомасштабних надзвичайних ситуаціях, 16 лютого 1998 р. Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову «Про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій».

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

---

2 вересня 1997 р. Президентом України видано Указ «Про заходи щодо впровадження в Україні єдиної системи проведення авіаційних робіт з пошуку і рятування». 19 січня 1998 р. Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову «Про Головний центр координації авіаційних робіт з пошуку і рятування Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи».

3 серпня 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України № 1198 затверджено Положення про Єдину державну систему запобігання і реагування на НС техногенного й природного характеру (ЄДС НС), яка мала завдання щодо запобігання і реагування НС мирного часу, але без залучення цивільного населення для захисту від наслідків НС. Це і стало третім етапом у формуванні цивільного захисту як системи. 26 березня 1999 р. Президентом України видано Указ «Про Концепцію захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій».

16 березня 2000 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»; 8 червня 2000 р. Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру»; 13 липня 2000 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»; 4 серпня 2000 р. Президентом України видано Указ «Про заходи щодо підвищення рівня захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру»; Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову «Про затвердження переліку об'єктів та окремих територій, які підлягають постійному та обов'язковому обслуговуванню державними аварійно-рятувальними службами».

У серпні 2000 р. починають прийматися програмні документи, зокрема Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову «Про затвердження Програми запобігання та реагування на надзвичайні ситуації техногенного і природного характеру на 2000–2005 роки» [10].

9 лютого 2001 р. Президентом України видано Указ «Про заходи щодо підвищення рівня захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», яким на МНС покладено питання контролю за створенням, зберіганням, поповненням і використанням центральними та місцевими органами виконавчої влади, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності матеріальних резервів для попередження і ліквідації наслідків НС.

7 березня 2001 р. Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову «Про утворення Координаційної ради зі створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій».

Однією зі складових державної політики у сфері ЦЗ є політика соціального захисту постраждалих і подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Так, уже в лютому 1991 р. Верховною Радою України приймається Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», постановою Верховної Ради України від 2 вересня 1993 р. затверджується Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994 – 1995 роки та період до 2000 р., а в березні 2006 р. приймається Закон України «Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006 – 2010 роки» [11].

Остаточною завершальною подією формування ЦЗ стало підписання 15 вересня 2003 р. Указу Президента України «Про питання щодо перетворення військ Цивільної оборони України і державної пожежної охорони в окрему невійськову службу».

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Саме в цей період відбувається злиття системи ЦО, ЄДСНС та державної пожежної охорони МВС України в єдину службу боротьби з НС, починають створюватися основні засади побудови єдиної державної системи цивільного захисту (ЄДСЦЗ) в Україні.

З цією подією пов'язане подальше прийняття таких інших законодавчих і підзаконних актів, як Указ Президента України «Про вдосконалення управління у сфері запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» від 21 листопада 2003 р., Указ Президента України «Про Державну програму перетворення військ ЦО України, органів і підрозділів державної пожежної охорони в Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту на період до 2005 року» від 19 грудня 2003 р.

Але основою подальшої розбудови системи ЦЗ в Україні став прийнятий 24 червня 2004 р. Закон України «Про правові засади цивільного захисту», який визначає правові та організаційні засади у сфері ЦЗ населення і територій від НС техногенного, природного та військового характеру, повноваження органів виконавчої влади та інших органів управління, порядок створення і застосування сил, їх комплектування, проходження служби, а також гарантії соціального і правового захисту особового складу органів та підрозділів ЦЗ. Прийняття цього документа надало правову основу побудови ЄДСЦЗ України, тобто об'єднання ЄДСНС, що виконує функції захисту населення і територій від природно-техногенних небезпек у мирний час, і ЦО, що забезпечує захист населення у воєнний час в єдине ціле [12].

Таким чином можна наголосити на тому, що майже вісімдесят років існували дві основні системи захисту населення від нападу з повітря – МППО та ЦО. На мою думку вони продемонстрували необхідність, відповідальність, оперативність, вірну організацію заходів, і тому набули всенародного характеру.

Саме тому майбутні фахівці у відповідних напрямках підготовки, засвоївши програму навчальної дисципліни «Цивільний захист», повинні бути здатними вирішувати професійні завдання з урахуванням вимог ЦЗ та володіти такими головними професійними компетенціями для забезпечення реалізації вказаних завдань:

- вміти визначити коло своїх обов'язків за напрямом професійної діяльності з урахуванням завдань з ЦЗ;
- знати методи та інструментарій моніторингу НС, побудови моделей (сценаріїв) їх розвитку та оцінки їх соціально-економічних наслідків;
- приймати рішення з питань ЦЗ в межах своїх повноважень.
- проводити ідентифікації, дослідження умов виникнення і розвитку НС та забезпечити скоординовані дії щодо їх попередження на ОГ відповідно до своїх професійних обов'язків;
- обирати і застосовувати методики з прогнозування та оцінки обстановки в зоні НС, розрахунку параметрів уражаючих чинників джерел НС, що контролюються і використовуються для прогнозування, визначення складу сил, засобів і ресурсів для подолання наслідків НС;
- розуміти, розробляти і впроваджувати оперативні (аварійні) заходи цивільного захисту;
- забезпечити якісне навчання працівників ОГ з питань ЦЗ, надання допомоги та консультацій працівникам організації (підрозділу) з практичних питань захисту у НС;
- оцінювати стан готовності підрозділу до роботи в умовах загрози і виникнення НС за встановленими критеріями та показниками.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України № 1859-15 від 24.06.2004 р. «Про правові засади цивільного захисту».
2. Михайлюк В. О. Цивільний захист: Навчальний посібник. Ч.3: Цивільна оборона. – Миколаїв: УДМТУ, 2002. – 155 с.
3. Осипенко С. І., Іванов А. В. Організація функціонального навчання у сфері цивільного захисту: Навчальний посібник. – К., 2008. – 286 с.
4. Гончарук В. Є., Качан С. І., Орел С. М., Пуцило В. І. Оцінка обстановки у надзвичайних ситуаціях: Навчальний посібник. – Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2004. – 136 с.
5. Козяр М. М., Бедрій Я. І. Основи охорони праці, БЖД та Цивільний захист населення: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2012. – 458 с.
6. Положення про цивільну оборону України. /Постанова Кабміну України від 10.05.1994, № 299.
7. Закон України «Про захист населення і території від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру». // Урядовий кур'єр. – 16.09.2000. – №149.
8. Стеблюк М. І. Цивільна оборона та цивільний захист: Підручник. – К: Знання-Прес, 2007. – 487 с.
9. Постанова Кабміну України «Про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» від 03.08.1998 р., №1198.
10. Ланін В. М. Безпека життєдіяльності людини.: Навчальний посібник. – Львів, 1999.
11. Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» // Відомості Верховної Ради. – 1991.– № 16, ст. 198; 1992. – № 13.– ст. 177.
12. Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №27.